

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 1, No.65, Spring 2025

Received: 24/05/2025 Accepted: 28/07/2025

Analyzing Political Relations in the Safavid Ruling System of Shah Abbas I

Mohammad Hashem Rahnama

Ph.D. student of History of Islamic Iran, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
Mhr1757@gmail.com

Feizollah Boushasb Gousheh *

Associate professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
boushasbfeizollah@gmail.com

Nasser Jadidi

Associate professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
Jadidi_nasser@yahoo.com

Abstract

The death of Shah Tahmasb Safavid triggered a decade of unprecedented succession crises marked by chaos and disorder. Domestic violence and inability to defend the territory against enemy attacks led to governmental insecurity and threatened its survival. The actions of the Stajlu tribe, which placed Shah Abbas on the throne, ultimately ended this turmoil.

The primary challenge during the reign of Shah Abbas (996 to 1038 AH) was to establish security to ensure the survival and stability of the Safavid system. Achieving this required implementation of non-personal mechanisms that facilitated the control and distribution of political power. This political organization emerged through the interaction of the ruling elites and gradually stabilized over time. The consolidation of power allowed for the transformation of obligations into laws, which helped eliminate factors disrupting political organization and fostered trust among stakeholders.

The reduction of distrust was a significant outcome of this power distribution, contributing to the stability of the Safavid dynasty. This article explored the reasons, elements, and social consequences that influenced the political system of this period, positing that the political system was a result of the interaction among the ruling elites rather than solely personal actions.

Keywords: Safavid, Concentration of Power, Interactions, Political System, Stability.

Introduction

The reign of Shah Abbas I (996-1038 AH) is particularly noteworthy due to the political succession crisis that preceded his accession to the throne. The turmoil following Shah Tahmasb's death created a chaotic environment, seriously threatening the survival of the Safavid dynasty.

The primary challenge for Shah Abbas was to establish security and ensure the stability of the regime. This

* Corresponding author

was achievable through impersonal mechanisms for controlling power. Being developed through a gradual process of agreement and interaction among governmental elements, these mechanisms enabled the system to shape the political relations of the time. The significance of this period lies in the effort to eliminate uncertainty following insecurity driven by the commitment of the ruling elites to uphold the status quo. Such stability could not be attained through individual actions alone. Therefore, understanding how collective agreements were formed is crucial for evaluating this historical period.

However, in the works of researchers, such as Hintz, Roimer, Sivori, Colin Mitchell, and Nasrollah Falsafi, person-centered and individualistic interpretations influenced by contemporary thinking have predominated. They attribute the prosperity of Shah Abbas's era primarily to his cleverness and intelligence, often neglecting the broader political and social contexts of the time.

Assuming that the distinctiveness of this period arose from its political and social contexts, this article aimed to answer the question: What causes and factors contributed to the emergence of elite interaction and political organization during Shah Abbas's reign?

Materials & Methods

This research employed a historical-developmental method that explained historical events by examining the processes related to events both before and after them. This approach treated historical phenomena as processes, analyzing historical events alongside human relations and interactions. Therefore, understanding social action necessitated a comprehension of the historical conditions of the period in question.

Accordingly, each historical event was regarded as a specific incident requiring separate analysis and investigation; however, it had to be evaluated within the broader process it influenced as well. It is important to note that not every event had a direct and significant relationship with the overarching process of a period. Nevertheless, the possibility had to be acknowledged that the outcomes of an event could sometimes indirectly impact the process and its results. For instance, the ambiguity surrounding succession following Shah Tahmasb's death led to violent conflicts that, while primarily a political event, resulted in an unprecedented political crisis for the Safavid regime. Lasting over a decade, this crisis posed a significant threat to the survival of the government. Efforts to address this crisis were achieved solely through the interaction and agreement of power groups during this historical period, a crucial issue that this article addressed.

Research Findings

Following a century of rule, the Safavid dynasty faced a significant political crisis after the death of Shah Tahmasb, a situation that threatened to lead to its collapse. The findings of this study highlighted that it was this existential threat that compelled the ruling elites to negotiate and agree on the accession of Shah Abbas, thereby necessitating a shift in political arrangements. As a result, the upper echelons of power aimed to protect the newly achieved consensus by preventing the accumulation of unchecked power and redirecting political processes toward mechanisms that facilitated the distribution of authority during this period.

During this era, the Shah assumed the role of executor of the policies established by the governmental council (Janqi) and dealt harshly with those who disrupted the established order. Morshed Qoli Khan, the vakil (regent), lost his life due to his failure to adhere to the emerging political process. Additionally, profits from the silk trade were allocated to high-ranking officials and provinces, while a slave army was formed to safeguard commercial interests, operating without opposition from the Qizilbash tribes.

In contrast to contemporary interpretations that attributed the social changes and phenomena of this period to Shah Abbas's personal attributes, this research emphasized the political and social contexts of interaction and agreement among the pillars of power during his reign. It analyzed and explained the political organization of the era, which ultimately led to the prosperity and distinctiveness of this period.

Discussion of Results & Conclusion

The period of Shah Abbas (996-1038 AH) represents the most distinctive era of the Safavid government in terms of political mechanisms.

This distinction arose from the process of distributing impersonal authority achieved through agreements among the leaders of power, which ultimately preserved the Safavid system and restored security.

All branches of government adhered to the established principles, with the Shah serving as the principal agent of the existing order and security.

An analysis of the events during this period challenged the notion that Shah Abbas sought to replace the Qizilbash forces with a new army. Instead, the interaction and convergence between Qizilbash groups and the court facilitated conditions conducive to prosperity. Notably, allocation of silk trade profits to the provinces governed by Qizilbash chiefs, in exchange for ensuring the security of trade caravans, contributed to the overall safety of the territory. A new army of slaves was recruited to maintain and protect the security mechanisms of trade.

The events of this period exemplified the consolidation of a process that fostered trust among the heads of state and reinforced their mutual interests. Consequently, internal conflicts diminished in favor of stability and security, creating a cohesion that paved the way for prosperity and rendered the era of Shah Abbas I a distinctive chapter in Safavid history.

مناسبات سامان سیاسی نظام حکمرانی دوره شاه‌عباس اول صفوی

محمد هاشم رهنما، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

mhr1757@gmail.com

فیض‌اله بوشاسب‌گوشه*^{ID}، دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

boushasbfeizollah@gmail.com

ناصر جدیدی^{ID}، دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

Jadidi_nasser@yahoo.com

چکیده

نظام صفوی با مرگ شاه‌طهماسب، دچار یک دهه بحران عمیق و بی‌سابقه جانشینی توأم با هرج‌ومرج و نابسامانی شد. بحرانی که به‌لحاظ خشونت‌ورزی‌های بی‌حد داخلی و ناتوانی حفظ قلمرو از دست‌درازی دشمنان، حکومت را به‌سمت ناامنی سوق و بقای آن را در معرض خطر قرار داد. اقدام قبیله استاجلو در به تخت نشاندن شاه‌عباس، پس از تقابل و تلاش برای مشارکت سران قزلباش، هرج‌ومرج را خاتمه داد. مسئله عمده نظام حکمرانی دوره شاه‌عباس (۹۹۶-۱۰۳۸ق)، پس از تجربه ناخوشایند یک دهه آشوب، برقراری امنیت با هدف بقا و دوام نظام صفویه بود. دستیابی به این مهم نیازمند سازوکارهایی غیرشخصی بود که توان مرزبندی و مهار قدرت سیاسی را ممکن کند. فرایند سامان سیاسی مذکور که بر مناسبات و تعاملات دوره شاه‌عباس حاکم بود، با تعامل فرادستان ممکن و به‌تدریج تحکیم و تثبیت شد و تعهدات را به قواعد تبدیل کرد. مهار قدرت به‌مرور، عوامل اخلال سامان‌دهی سیاسی را رفع و موجب اطمینان‌بخشی و پایداری و تمایز حکومت شاه‌عباس شد. پرسش اصلی نوشتار به چرایی دلایل، عناصر و پیامد سیاسی و اجتماعی مؤثر بر سامان سیاسی و مناسبات و تعاملات دوره می‌پردازد. فرض بر این است که سامان سیاسی، غیرشخصی و محصول تعامل فرادستان بود. روش تبیین تاریخی و تکوینی به‌کاررفته، با بررسی سازوکار فرایند وقایع تلاش می‌کند تا با این رویکرد به بازنمایی دوره بپردازد.

واژه‌های کلیدی: صفویه، تمرکز قدرت، تعاملات، سامان سیاسی، پایداری.

* نویسنده مسئول

مقدمه

دو سده حکومت یکپارچه صفویان (۹۰۷-۱۱۳۵ق)، با تمایز دوره شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ق) که امنیت و نظم پایدار را فراهم آورد، شناخته می‌شود.

صفویان پس از یک سده حکمرانی، با مرگ شاه‌طهماسب اول دچار وضعیتی شدند که برای نخستین بار رخ داد و نظام سیاسی را دچار بحرانی عمیق و بی‌سابقه کرد.

تعیین نشدن جانشین توسط شاه، نظام را غافلگیر و پیامدهای سیاسی گسترده و دور از انتظاری را رقم زد. گذر زمان به عمیق‌تر شدن بحران انجامید تا جایی که بیش از یک دهه گریبان حکومت را رها نکرد (۹۹۶-۹۸۴ق). فراگیر شدن خشونت و ستیز داخلی برای کسب قدرت و سلطه میان سران قزلباش در پایتخت با اخبار مبتنی بر اغتشاش و خودسری ولایات مهم فارس و کرمان اوضاع را آشفته‌تر کرد. در عین حال افزایش تحرک دشمنان در مرزها، مزید بر علت بود. به‌طور تقریبی تمامی مرزهای غربی توسط امپراتوری عثمانی اشغال شد و تاخت‌وتاز ازبکان بدون مانع در شرق و در نیمی از خراسان بزرگ تداوم داشت. زمینه‌ای که وخامت اوضاع را تشدید و بقا و حیات صفویان را با تهدید جدی مواجه کرد.

آشوب سیاسی با روی کار آمدن شاه‌اسماعیل دوم فرزند شاه‌طهماسب، نه تنها از بین نرفت، بلکه فراگیر شد. صدور فرمان‌های خشن و بی‌رحمانه شاه برای کشتار شاهزادگان خاندان صفوی، ترس و آشفته‌گی را دامن زد. پیامد این وضع به مرگ مشکوک شاه در خلوت‌سرای خود، پس از هجده ماه سلطنت، بدون فرصت تعیین جانشین انجامید. موضوعی که تداوم نظام صفوی را با ابهام بیشتر مواجه کرد. نبود اراده یا توان سیاسی در محافظت از اصلی‌ترین مهره سیاسی حکومت یعنی شاه با تنش خونین گروه‌های

قدرتمند در داخل مرتبط بود، حتی اگر کشته شدن دختر شاه‌طهماسب، پری خان خانم را که مدت‌زمانی بعد رخ داد نیز در نظر نیاورد.

شورای حکومتی (جانقی) برای عبور از ورطه خطرناک پیش‌رو، محمد خدابنده فرزند تقریباً نابینای شاه‌طهماسب را به‌عنوان شاه تعیین و جانشین وی کرد. تصمیمی که به رفع بحران کمک نرساند.

ناتوانی شاه در عهده‌دار شدن امور حکومتی، به قدرت گرفتن بی‌حد همسر وی در امور حکومتی انجامید. این گمان می‌رفت که تصدی‌گری مطلقه ملکه و نارضایتمندی برخی سران به سرانجامی ناخوشایند ختم شود. ملکه در حضور شاه مثله شد و کمی بعد وزیر نیز جانش را تاوان داد و مهم‌تر آنکه ولیعهد رسمی شاه نیز به قتل رسید.

نشر این وقایع نقش مهمی در تشنج اوضاع سیاسی، و به‌ویژه اعلام جانشینی شاه‌عباس توسط مرشد قلی خان استاجلو لله شاه به عهده داشت.

توجه به مرور وقایع، نشان می‌دهد مرشد قلی خان علاوه بر تلاش برای همراهی و ائتلاف با قبایل قزلباش دامغان، کاشان، کرمان و یزد، با اعزام نماینده ویژه و پنهانی به پایتخت و توجه به وضعیت توانست موافقت پنهانی سران و درباریان را جلب و زمینه مساعد را برای لشکرکشی به قزوین فراهم نماید (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۴/۲، ۳۵۳، ۳۵۸، ۳۵۹؛ افوخته‌ای نطنزی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۳؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲، ص. ۸۱۲، ۸۲۰، ۸۲۱). در نهایت سال ۹۹۶ق پس از یک دهه خشونت و ناآرامی با به تخت نشاندن شاه‌عباس اول بحران خاتمه یافت.

نظام صفویه در دوره شاه‌عباس با تغییرات فراوانی مواجه شد. تجربه یک دهه بحران و آشوب و خشونت، نیاز به تغییرات را با هدف بقای نظام سیاسی ضروری می‌نمود.

مشکل عمده نظام حکمرانی این دوره حفظ سامان سیاسی برای برقراری امنیت با هدف بقا و دوام حکومت بود. دستیابی به این مهم، با تجربه ناخوشایند بیش از یک دهه آشوب به راهکارهایی وابسته بود که توان ایجاد سازوکارهایی غیرشخصی را برای تحدید و مهار قدرت ممکن کند که منشأ خشونت بی‌حد و حصر شمرده می‌شد. این سازوکارها در دوره شاه عباس با توافق و تعامل تمامی ارکان حکومت، طی فرایندی بی‌بازگشت به دست آمد و به تدریج توانست تا با مهار قدرت بلامنازع به عنوان عامل اخلال سامان سیاسی، به مناسبات دوره شکل بخشد.

پایبندی ارکان حکومت و میزان تعهد به سامان سیاسی عامل اطمینان بخش درون حکومت شد و ثبات را فراهم آورد. فرایندی که طی دوره شاه عباس قواعد سیاسی را جهت داد و تعهدات گروه‌ها را به روند سیاسی بدل گردانید. مهار قدرت به مرور، عوامل اخلال سامان‌دهی سیاسی را رفع و موجب اعتماد و پایداری حکومت شاه عباس شد.

سامان سیاسی طی فرایندی مستمر با توزیع قدرت و اقتدار به عنوان عامل اصلی نابسامانی، نظام سیاسی را به کارایی رساند. بیش از همه، قدرت و جایگاه شاه تعدیل و در مناسبات بازسازی شد. شاه در فرایند شکل گرفته به تصمیماتی که به طور متوالی توسط بزرگان قزلباش در مقام پشتوانه حکمرانی اتخاذ می‌شد، پایبندی نشان می‌داد. این سازوکار، جایگاه شاه را به عنوان ناظر و کارگزار محافظ نظم موجود تبدیل کرد و دامنه اختیارات وی با توجه به اوضاع، محدود و مقید شد. شاه در مقام کارگزار ناظر و معتمد، عهده‌دار وظیفه محافظت از ضوابط موجود و مانع تمرکز و دخل و تصرف نابجای افراد و گروه‌ها شد. در عین حال با تعامل و توازن بخشیدن به کارها، نظم و وحدت را برقرار می‌کرد. وظایف و فعالیت‌هایی که اعمال قدرت و

دایره اقدام شاه و اطرافیان را محدود و از کسب قدرت تام و تمام جلوگیری می‌کرد و به نوبه خود با اطمینان بخشی، همکاری بیشتر را باعث می‌شد. موضوعی که طی دوره شاه عباس، به عنوان قاعده رایج دوره در عمل به اجرا درآمد.

هزینه تضمین ترتیبات اتخاذ شده و ممانعت از اخلال در سامان سیاسی به دست آمده، مجازات سخت بود. سازوکار کیفر سخت گیرانه و خشن، حد و حدود مناسبات را مشخص می‌کرد.

ترتیبات ناشی از قواعد فرایند سیاسی، رویدادهای دوره را دربرمی گرفت. تمامی فرادستان از جمله شاه و گروه‌های ائتلاف کننده به پایبندی به اصول تعیین شده و مراعات آن در تعاملات ملزم بودند. این مسئله علاوه بر صورت بندی رویدادها به تحکیم و تثبیت اجزا نظام منجر و رونق را پدید آورد.

نوشتار پیش رو، فرایند سامان‌دهی سیاسی دوره شاه عباس اول را که به شکل گرفتن سازوکار توزیع و تحدید قدرت انجامید، ذیل عنوان‌های تعامل، تحکیم و تثبیت و رونق حکمرانی بررسی کرده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های گوناگون درباره صفویان، عمدتاً تمایز دوره شاه عباس صفوی را با دو ویژگی «تمرکزگرایی» و «فردمحوری» (شاه‌محوری) تحلیل و ارزیابی کرده‌اند. قبل از همه، هینتس (۱۳۷۷) شرق شناس آلمانی با رویکردی معاصر در انتخاب عنوان کتاب خود، تشکیل دولت ملی در ایران، فرض خود را در مقدمه، بررسی زمینه‌های شکل‌گیری دولت ملی و تمرکز صفویه بیان داشته، هرچند تحلیل یا تعریفی از فرض اشاره شده نیز به دست نمی‌دهد.

رویمر (۱۳۸۰) نیز که با کتاب ایران در راه عصر جدید شناخته می‌شود، بیان می‌کند که آغاز نوین

تاریخ ایران را به این دلیل باید با شاه‌عباس شروع کرد که شخصیتی تمرکزگرا داشته است.

در این میان، بنانی (۱۳۸۰) در کتاب *صفویان*، ضمن پرداختن به دوره شاه‌عباس اول، نزدیک به ادعای این مقاله، فقط اشاره‌ای به این موضوع دارد که تنش‌های دوره شاه‌عباس به آشفتگی سیاسی ختم نمی‌شد؛ چراکه تنش‌ها برای جلوگیری از قدرت مطلقه و پشتیبانی از نظام سیاسی بود؛ ولی به همین مختصر اکتفا می‌کند.

سیوری (۱۳۸۰) صفویه‌شناس مشهور نیز ذیل مقاله خود در کتاب *در باب صفویان* عبارت کوتاه و مهم نخبگان سیاسی را برای سرداران قزلباش دوره صفویه به کار می‌برد، و تنها فعالیت‌های تیول‌داری آنان را تشریح و به نقش ذکرشده در مناسبات سیاسی آنان نمی‌پردازد.

نویدی (۱۳۸۶) در کتاب *تغییرات اجتماعی - اقتصادی در ایران عصر صفوی* به مناسبات دیوانی دوره شاه‌عباس برای نشان دادن مرکزمحوری دوره پرداخته است؛ بااین‌حال، اشاره مهمی به موضوع مهار قدرت در این دوره دارد. ارزیابی نویسنده از دوره به این توضیح می‌رسد که تقسیم قلمرو میان قبایل مختلف باعث همکاری آنان با حکومت می‌شده و بروز منازعات و کشمکش‌های فراوان به معنای ایجاد مشکل برای حکومت نبوده است؛ اما با شواهد یا توضیحات، بیشتر از این حد فراتر نمی‌رود.

پژوهش‌هایی کلی، گاه به موضوع مقاله به‌صورت حاشیه‌ای و گذرا اشاره‌هایی داشته است. برای نمونه، آقاجری (۱۳۸۹) در متن کتاب *مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی*، رابطه شاه و قوای حاکم را همیشه یک‌طرفه و مطلق نمی‌داند، بدون آنکه توضیح بیشتری دهد. همچنین، سیوری (۱۳۹۱) نیز در کتاب *ایران در عصر صفویه* اصطلاح

«شم عمل‌گرای» شاه‌عباس را برای تفاوت دوره به کار برده است. نیومن (۱۳۹۳)، محقق تاریخ میانه ایران، هنگام شرح دلایل رونق دوره شاه‌عباس در کتاب *ایران در راه عصر جدید* از عبارت «پراگماتیسم سیاسی شاه‌عباس» استفاده می‌کند. کتاب *سیاست‌ورزی در ایران عصر صفوی* میچل (۱۳۹۷) نیز متفاوت بودن دوره را با عبارت کلی برنامه‌ریزی شاه‌عباس نسبت می‌دهد.

پیشینه‌های ذکرشده، بیان‌کننده این نکته است که بیشتر پژوهش‌ها، فرایند سیاسی نظام صفوی را که با رویداد تعامل دوره شاه‌عباس پدید آمد به موضوع بحث تبدیل نکرده‌اند؛ لذا بررسی و بازنگری دوره ازاین‌رو مهم و ضروری می‌نماید تا بتوان نگرش متفاوتی ارائه کرد.

فرایند سامان‌دهی سیاسی دوره شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق)

۱) تعامل: به تخت‌نشینی تا پایتختی اصفهان (۹۹۶-۱۰۰۷ ق)

حکمرانی دوره شاه‌عباس اول در وضعیت تهدید بقای صفویان و با هدف دستیابی به تثبیت حکومت آغاز شد. تلاش انجام‌شده طی این دوره با هدف برقراری ثبات و رفع بی‌سامانی، فرایند سیاسی حکومت را رقم زد.

بحران و آشوب پدیدآمده به‌واسطه تعیین نشدن جانشین تا زمان به تخت نشستن شاه‌عباس (۹۸۴-۹۹۶ ق)، اعتبار سیاسی صفویه را رو به افول برد و منابع و امکانات قبایل را در خطر قرار داد. درگیری میان قبایل قدرتمند قزلباش تا بدان‌جا گسترش یافت که منابع از خودسری مناطق گزارش داده، تأکید داشتند که «خلل‌ها به مملکت» راه یافته است (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳، ۱۱۰۰-۱۱۰۱).

چنین تصویری از بی‌پایانی جنگ و خشونت روزافزون، قبایل و جناح‌ها را به تکاپو برای رها شدن از گسترش جنگ همه‌جانبه وادار کرد. خشونت‌ورزی به‌همراه کشتارهای بی‌رحمانه درون دربار در چنین وضعیتی، اعلام جانشینی شاه‌عباس را توسط مرشد قلی خان استاجلو تأمل‌پذیرتر می‌نمود.

به تخت‌نشینی شاه‌عباس درحالی‌که پدرش شاه‌محمد خدابنده در قید حیات بود، موجب فراهم شدن زمینه پایان بیش از یک دهه بحران، خشونت‌های بی‌سابقه، آشوب و نیز نابسامانی بود. تلاشی که به‌دلیل وجود دغدغه مشترک ارکان حکومت صفویه برای حفظ وضعیت موجود به‌عنوان راهکار پذیرفته شد. شاه‌عباس باوجود ولیعهد نبودن، با هدف بازگرداندن ثبات و تجدید اعتبار سیاسی در سال ۹۹۶ق به تخت نشاندن شد و مرشد قلی خان استاجلو که باعث «اجماع قبایل» برای به تخت‌نشینی شاه جدید شد در مقام «وکیل نفس نفیس همایون» قرار گرفت (افوشته‌ای نظری، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۳-۲۷۲، ۲۸۵؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲، ص. ۸۳۹؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۵۵-۵۶؛ قمی، ۱۳۸۳، ج. ۷۰۴/۲، ۷۱۲، ۷۹۶).

متناسب با وضعیت ایجادشده، مورخ، هم‌زمان نیز غیررسمی بودن ولیعهدی شاه‌عباس و دلایل به تخت‌نشینی وی را در سال مذکور با مضامین الهیاتی توضیح و رسیدن به «تخت و دولت کامرانی و حشمت و جهانبانی» را به «مسبب قضا و قدر» نسبت داد (قمی، ۱۳۸۳، ج. ۳/۱-۴).

سامان سیاسی در نخستین فرمان‌های صادره برای به رسمیت شناختن حدود مناطق قبایل‌نشین قزلباش و نیز تعیین مقام و مناصب دربار، آشکارا در تلاش برای تعامل بود.

فرمان تثبیت مناطق سران قزلباش با هدف رفع نگرانی از دست‌اندازی به دارایی و منابع آنان، پس‌از

یک دهه تخاصم‌های پیاپی صادر شد. فرمان‌های صادره، در عین حال به تکلیف ضمنی شاه در جایگاه تازه اشاره داشت. شاه به‌عنوان مالک قلمرو عهده‌دار نظارت، حراست و حمایت از اموال قزلباشان بود. پیامد بدیهی قاعده آن بود که فقط شاه به‌عنوان حافظ نظم مجاز بود در صورت تخلف خاطی یا خاطیان با تعامل دیگر قبایل با پیمان‌شکنان وارد جنگ و برخورد قهری یا نظامی شود. بدین ترتیب فرمان‌های صادره مناسبات میان شاه و سران قبایل را عینیت می‌بخشید.

به استناد فرمان‌ها مالکیت ولایت‌های کرمان و ابرقو به ایل افشار، فارس و قم به ذوالقدر، آستارا به ایل طالش و اردبیل به ترکمنان واگذار و تعهد متقابل برای اعزام نیرو به اردوی شاهی از آنان اخذ شد (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۱/۲؛ قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۶۴/۲؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۶۶۸).

در عین حال به پاس قدردانی و پایبندی «امرای عالی‌قدر» ائتلاف‌کننده، به آنان «مناصب مناسب و تیولات ارجمند اختصاص بخشیده» شد. منصب قورچی‌باشی‌گری به یوسف خان، مهرباری به علی قلی سلطان ذوالقدر واگذار شد. ایالت شیراز به مهدی قلی خان و الکاء قم به سلیمان خلیفه ترکمان تعلق گرفت، قورخمس خان شاملو نیز به حکومت همدان منسوب گشت. همچنین، کور قورخمس ولد ولوبوداق منصب خلفایی یافت (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۱/۲-۳۸۲). مقام و منصب واگذاری به سران قبایل علاوه‌بر اینکه شورای حکومتی (جانقی) را بیش‌ازپیش رسمیت بخشید، تعامل سران قبایل را تقویت و عامل دوام تعهد آنان شد.

اقدام برای تعامل با سران قبایل، پرداخت هزینه سپاهیان مشارکت‌کننده در لشکرکشی قزوین را نیز شامل شد؛ اما معضل کمبود مال و دارایی و خالی بودن خزاین قزوین به‌دلیل بذل و بخشش

بی‌حد و حصر شاه‌محمد خدابنده از زر و نقود و جواهر بود که کنایه و طعن مورخان دوره را نیز برانگیخته بود. در گزارشی آمده «از زمان آدم تا این زمان... هیچ پادشاه ذی‌الاقتدار به لشکر این قدر زر نداده است» (روملو، ۱۳۷۵، ص. ۶۵۶) و قمی در گزارش خود با کنایه از اتلاف منابع به واسطه جنگ‌های داخلی تعبیر «هباء منثور» (غبار در باد) را برای از دست رفتن مال و اموال به کار می‌برد (قمی، ۱۳۸۳، ج. ۶۶۸/۲). اسکندر منشی نیز با تأثر و حسرت از خزاین معمور حکومت پنجاه‌ساله شاه‌طهماسب با کنایه از نابودی ذخایر تاریخی می‌نویسد در زمانه وی، خزاین از نقود و اجناس خالی و خاک فیروزه‌هایی که در عرض چندین سال جمع شده بود به «باد دستی» با خاک برابر شده بود (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۲۲۸/۱).

تکلیف پرداخت و چاره‌جویی تأمین مال را مقام وکالت بر عهده داشت که پس از چهار ماه اقدام شبانه‌روزی در تجمیع مال و دارایی برای پرداخت دیون معوقه به یکصد و بیست‌هزار نفر سپاهی به نتیجه رسید (جناب‌لیدی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷۲-۶۷۳). وجوه جمع‌آوری شده عمدتاً از صرفه‌جویی در هزینه‌ها و حذف مزایایی چون پاداش‌ها و پیشکشی‌های روزانه درباریان و صاحب‌منصبان حکومتی و حتی محدود کردن فعالیت‌های شاه جوان از تفرج و شکار به دست آمد (جناب‌لیدی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷۴؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۰/۲، ۳۸۳؛ افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۲۸۵).

رفع کسری بودجه، اقدام بر اساس نقش و جایگاه وکیل با هدف «قطع و فصل مهمات» حکومتی انجام گرفت؛ ولی موجب حق و ویژه یا تغییر حدود اختیارات مقام حکومتی نمی‌گشت؛ از این رو عملکرد وکیل به لحاظ فرارفتن از حدود اختیارات و تصمیمات، حساسیت‌برانگیز شد.

اقدام‌های وکیل در آن مقطع شامل عزل و نصب امرای ولایات، قطع مستمری‌ها، مصادره تیولات مادر شاه‌محمد خدابنده و انضمام ولایت اصفهان به املاک شخصی که از زمان شاه‌طهماسب جزء املاک خاصه شاهی بود (قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۸۳/۲؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۱/۲)؛ خارج از چارچوب اختیارات قانونی و سنتی منصب وی بود و به عنوان فرارفتن از حدود نقش سنتی وکیل و خودسرانه تفسیر می‌شد.

اصطلاح تلاش برای در اختیار گرفتن قدرت «مطلق» که در متون تاریخی این دوره برای توصیف عملکرد وکیل به کار رفته است، به وضوح به قواعد توافق‌شده این دوره اشاره دارد که مرشد قلی خان استاجلو با عملکرد خود بی‌اعتنایی به این فرایند و پایبندی به تعامل توافق‌شده ارکان حکومت را نشان می‌داد (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۱-۳۸۰/۲؛ افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۲۸۵؛ قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۸۳/۲).

پرداخت دیون سپاهیان اقدام مهمی به حساب می‌آمد؛ اما جواز به کار گرفتن قدرت خودسرانه و بر هم زدن وضع سیاسی به دست آمده نبود. زیر پا گذاشتن توافق و تعاملات انجام شده و «قبضه کردن تمامی اختیارات» بیم مطلق شدن قدرت و برگشت به وضعیت خشونت‌بار گذشته را دامن زد.

بیم و نگرانی زمانی واقعیت پیدا کرد که وکیل علاوه بر انحصار مهر سلطنتی نزد خود، فرمان تعطیلی شورای حکومتی «جائقی» را که هر دو هفته تصمیمات سران را تعیین و با نظارت شاه به اجرا درمی‌آورد، صادر و نظام سیاسی را دچار ناامنی کرد (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۲-۳۸۳/۲).

ضرورت پایان غائله ناراضیان وکیل، شاه را در مقام ناظر و حافظ نظم موجود و بر اساس جایگاه و نقشی که داشت، با هدف حفظ سامان سیاسی به معرکه کشاند. مطابق قواعد، برخورد ضعیف شاه در

سیاسی موجود چنان اساسی جدی داشت که شاه‌عباس با صدور فرمانی صریح مقام «وکالت» را برای همیشه از نظام دیوانی صفویه حذف کرد (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۴۰۱/۲).

اقدام‌های حکومت برای پاسداری از تعامل پدیدآمده، فرایندی سیاسی بود. اولویت تعامل میان ارکان حکومت امکان محافظت از حکمرانی را در مشکلات گوناگون پیش‌رو که گاه به‌طور جدی ثبات سیاسی آن را در معرض تهدید قرار می‌داد، تقویت می‌کرد. تعامل درونی نظام سیاسی صفویه در سال ۹۹۷ق، زمانی که صلح با عثمانی انجام گرفت، برجسته‌تر شد. اجبار به پذیرش صلح تحمیلی عثمانی که از ضعف مالی صفویان در تجهیز و تدارک سپاهیان ناشی می‌شد با تأیید و حمایت سران حکومت پذیرفته و حمایت شد.

سابقه تاریخی کمبود مال و دارایی که از آن به‌عنوان «عسرت» یاد شده، به‌دلیل نداشتن توان پرداخت هم‌زمان یا به‌موقع مواجب به سپاهیان هنگام لشکرکشی بود که مانع جدی کارایی نظامی صفویان در ادوار مختلف به‌شمار می‌رفت. روی‌گردانی جنگجویان قبایل از همکاری و همراهی در فراخوان جنگی (یساق)، به‌دلیل سوابق پرداخت نشدن حق‌الزحمه و نبود تدارک و تجهیز آذوقه لشکر، در اولین سفر جنگی شاه‌عباس در سال ۹۹۷ق به خراسان برای دفع حمله ازبکان هرات نیز اتفاق افتاد. منابع به‌صراحت، عامل «عسرت مال» و «قلّت مأكولات» را از دلایل متفرق شدن لشکریان و حضور نیافتن قبایل ائتلاف‌کننده در اردوگاه شاهی و در نتیجه ناتمام ماندن نبرد با ازبکان ذکر کرده‌اند (جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۲۷۹؛ بدلیسی، ۱۳۷۷، ج. ۲۹۱/۲). این در حالی بود که هم‌زمان در غرب، عثمانی با پیشروی و تصرف ولایت‌های تبریز تا

اقدام علیه هرگونه نارضایتمندی نوعی دعوت به آشوب تلقی می‌شد (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۱۱۰۵/۳)؛ ازاین‌رو شدت واکنش بی‌رحمانه بود و افراد «نمک‌به‌حرام» و «خار گلزار دولت» از سر راه برداشته شدند و اندکی بعد با اطلاع شاه، وکیل نیز به جرم برهم زدن نظم سیاسی به وضعی فجیع کشته شد (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۲۷۲، ۳۰۹؛ قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۸۳/۲؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷۳؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۳۸۱/۲-۳۸۶، ۴۰۰-۴۰۱).

فرمان‌های صادره پس‌از اغتشاش، باوجود وارد شدن آسیب جدی به تعامل و همکاری گروه‌ها، از اقدام برای مدیریت و مهار پیامدهای واقعه و پاداش قدرشناسی و وفاداری گروه‌ها برای محافظت از نظم سیاسی و رفع غائله خبر می‌داد. مقام، منصب و دارایی ناراضیان کشته‌شده به هم‌قبیلگان و سران حامی شاه واگذار شد؛ الله‌وردی بیگ زرگرباشی ولایت جریادقان (گلپایگان) و محلات، لقب سلطانی گرفت. داروغگی اصفهان به محمد بیگ ساروقچی رسید. رتبه خانی و نیز امتیازهای مختلفی را قرا حسن قورچی دریافت کرد. به قاتلان وکیل نیز امتیازهایی داده شد؛ امت بیگ استاجلو (هم‌قبیله مرشد قلی خان وکیل) با ارتقا به مقام خانی، اختیاردار تمامی دارایی و ملازمان وکیل و نیز ولایت مشهد شد. اویماق استاجلو نیز تحت فرمان وی قرار گرفت (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۳۰۹، ۳۱۴؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷۷، ۶۸۰؛ قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۸۳/۲، ۸۸۶؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۴۰۱/۲).

سازوکار ترمیم آسیب فرایند سامان سیاسی با اقدامی مهم در نظام دیوانی با نظارت شاه پیگیری شد. می‌توان تصور کرد که فرایند سیاسی بدون انجام ترتیبات متناسب دیوانی نتیجه‌ای به‌دنبال نداشته باشد؛ ازاین‌رو پایبندی به امر تعامل و محافظت از وضع

نزدیک اردبیل، همدان، نهاوند و لرستان، پایتخت را نیز به خطر انداخت (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۴۰۳/۲). حکومت چاره را در مشورت با سران قباایل برای پذیرش صلح به عنوان «روش و قاعده سلطنت و جهانداری» دید (قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۹۲/۲-۸۹۳).

مفاد صلح، شامل واگذاری بیشتر ولایت‌های متصرفی غرب از گرجستان و شروان تا حوالی اردبیل و لرستان به عثمانی بود و رود ارس به عنوان سرحد جدید اعلام شد. قرارداد «باب عالی» را درباریان شامل «شاه و سران قباایل» در قزوین امضاء کردند و سال بعد برادرزاده شاه عباس به عنوان تضمین قرارداد به دربار عثمانی روانه شد (افوخته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۲۴۰-۲۴۱، ۴۶۹؛ قمی، ۱۳۸۳، ج. ۸۹۳/۲؛ بیات، ۱۳۳۸، ص. ۲۴۸).

بدین گونه مسئولیت و پذیرش صلح منجر به واگذاری مناطق غربی بسیاری (به مدت بیست سال) طی مراسمی رسمی با مشارکت و آگاهی ارکان حکومت به انجام رسید.

واگذاری بسیاری از مناطق غربی قلمرو به عثمانی فقط پیامد صلح نبود، بلکه مشکلات دیگری را علاوه بر تهدید قزوین به عنوان پایتخت (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۴۴۹/۲)، در نواحی شمالی نزدیک به سرحدات عثمانی نیز در پی داشت.

قبل از هرچیز اقدام تغییر پایتخت به اصفهان که جزء املاک خالصه و واقع در مرکز فلات ایران بود نیز در این برهه از سال ۹۹۹ق انجام گرفت (افوخته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۳۶۷، ۳۷۳، ۳۷۶-۳۷۷؛ جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۷۱۴). انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت نشان‌دهنده تعامل شاه با فرایند موجود بود که با تحت اختیار گذاشتن اموال رسمی شخصی برای منافع همگانی، اعتماد میان ارکان حکومت را ارتقا بخشید.

صلح با عثمانی در این برهه تاریخی، بدون رویارویی نظامی صورت گرفت؛ اما هشیاری سیاسی صفویان را درباره اهمیت حفظ حریم و حدود قلمرو ارتقا بخشید. از این باب، نظام سیاسی صفویه درصدد برآمد تا با گسترش دامنه نفوذ اختیارات سیاسی در قلمرو خود، به انسجام داخلی بیشتری دست پیدا کند. فعالیت‌های حساسیت‌برانگیز حاکم گیلان که از مدت‌ها قبل با دربار شاه‌عباس دچار کشمکش سیاسی بود، از این منظر نیز می‌توان آن را بررسی کرد.

تنش و کشمکش با خان احمد گیلانی از زمان به تخت‌نشینی شاه‌عباس وجود داشت، تداوم نامه‌نگاری‌های طعنه‌آمیز و بی‌اعتنایی به موقعیت سیاسی، در نهایت با بر ملا شدن نامه‌های حاکی از ارادت و درخواست قیمومیت عثمانی، جنگ را حتمی کرد (نوزاد، ۱۳۷۳، ص. ۹۰-۹۲؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۴۴۹/۲؛ ج. ۱۱۲/۳). از دیدگاهی کلی، تلاش خان احمد گیلانی برای روی آوردن به عثمانی یا به دلیل استیصال بود یا پایبند نبودن شاه به قسم‌نامه خود و کشتن سران پناهنده استاجلو به گیلان که خللی در عزم وی در حمله به گیلان وارد نمی‌آورد؛ چراکه نظام صفویه پس از صلح با عثمانی نیازمند تقویت نفوذ سیاسی خود در حریم قلمرو باقی‌مانده، بود. با چنین اولویتی شاه همراه با درخواست و تأکید شورای سران قزلباش، دستور حمله نظامی به گیلان را صادر کرد.

والی گیلان به محض رسیدن اخبار حمله (۱۰۰۰ق) با «سفائن» حامل تمام دارایی از راه دریا به عثمانی رفت و گیلان را رها کرد. گیلان تصرف و مدت زمانی بعد از بازپس‌گیری جز خزانه خالصه قرار گرفت (جناب‌دی، ۱۳۷۸، ص. ۷۲۳؛ فومنی، ۱۳۴۹، ص. ۱۳۳-۱۳۴؛ قزوینی، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۶؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۲۲۷/۱).

حتی اگر برآورد اولناریوس (Olearius) درباره درآمد سالانه حدود «یک میلیون سکه طلا» و مقدار وجوه تخمین زده از اموال نقد و عوارض راهداری و سود تولید و تجارت ابریشم به میزان هشت هزار عدل را اغراق آمیز بدانیم و با احتیاط برخورد کنیم، باز هم نمی‌توان تردید داشت که دسترسی آسان به درآمد ابریشم گیلان برای حکومت که دچار کمبود شدید نقدینگی بود، گشایش چشمگیری را فراهم آورد (اولناریوس، ۱۳۶۳، ص. ۳۲۰؛ بیات، ۱۳۳۸، ص. ۲۴۸-۲۴۹).

تعامل و همکاری سران قبایل پس از فتح گیلان فرایند سیاسی را تسریع کرد. در این میان البته عملکرد شاه نیز تأثیرگذار بود. درست سال قبل از حمله به گیلان، شاه الزام به رعایت این تعهد خود را در عمل نشان داده بود. در سال ۹۹۹ ق شاه‌عباس هنگام لشکرکشی به خراسان برای بیرون راندن ازبکان، در برخورد با صاحب منصبان خود که مانع از ذوب ظروف طلا و نقره شاهی و توزیع آن به شکل سکه بین سپاهیان شدند با قاطعیت و تندی بیان داشت که «پرداخت وجوه» به سپاهیان همواره «بیش از مساعدت بخت و اقبال» موجب ظفرمندی در جنگ‌ها شده است. تحکم و جدیت برخورد شاه به ذوب وسایل طلا و نقره، به ارزش نهصد هزار دوکات سکه طلای و نیز انجامید و سکه‌های ضرب شده میان هشتاد هزار جنگجوی قزلباش توزیع شد (بیات، ۱۳۳۸، ص. ۲۵۶-۲۵۷؛ قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲/۲۶۷؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۱/۳۳۳).

اعلام پایتختی اصفهان جدای از نیاز سیاسی حکومت به تغییر پایتخت، بدون مخالفت شاه‌عباس و در راستای اعتمادسازی و تعامل با سران قبایل انجام گرفت، هرچند که جزء اموال خاصه شاه محسوب می‌شد، طبق قاعده، عواید آن به خزانه خاصه تعلق داشت (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص. ۳۶۷، ۳۷۳).

۳۷۶-۳۷۷). چشم‌پوشی شاه از منافع شخصی با پایتخت خواندن اصفهان، منابع و عواید ولایت از دارایی رسمی شاه بیرون رفت و در اختیار خزانه عمومی قرار گرفت. اقدامی که نتیجه آن باعث شد تا سران قبایل نیز در تعامل با حکومت بدون نگرانی از دور شدن از مناطق و تیول خود به همراه بیشتر ملازمان در سال «۱۰۰۶ق» ضمن نقل مکان به اصفهان، در سامان بخشیدن به امور منصب و مقام خود مشغول شوند.

می‌توان تصور کرد که پرداختن حکومت به شکوه اصفهان در این برهه به پشتوانه اطمینان شکل گرفته میان قبایل ائتلاف‌کننده و دستیابی به منابع تازه به دست آمده از گیلان فراهم شده باشد. جابه‌جایی کامل سران و ملازمان به «مقر سلطنت» با همت در طراحی عمارت‌های مختلف به همراه پل‌ها و معابر و گذرگاه‌ها، اصفهان را به مرکز حکومتی بی‌سابقه تبدیل کرد (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۱۶۱، ۱۱۳-۱۴؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۲/۵۴۴-۵۴۶؛ افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۸۲، ص. ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷).

فرایند سامان سیاسی، پس از طی یک دهه، توانست در پرتو همکاری و تعامل ارکان حکومت و باوجود مواجهه با اوضاع سیاسی گوناگون، با اتخاذ ترتیبات مشخص مانع تنش و خشونت داخلی شود. این ترتیبات، مناسبات سیاسی را شکل می‌داد تا کارایی نظام سیاسی را تحکیم کند، موضوعی که در مقطع بعدی حکومت شاه‌عباس می‌توان آن را بررسی کرد.

۲) تحکیم: نبرد رباط پریان تا حضور شرلی (۱۰۰۷-۱۰۱۸ق)

فرایند سامان سیاسی نظام صفویه برای دستیابی به امنیت و ثبات، با همراهی نیروها پیش رفت؛ اما برای تداوم این فرایند نیاز به تحکیم تعامل و همکاری به دست آمده، بود.

پیروزی «رباط پریان» با انسجام داخلی حکومت، ناشی از همیاری و همکاری نیروهای جنگجوی قبایل در این برهه از فرایند سیاسی روی داد.

شاه‌عباس مدت‌زمانی بعد از پیروزی، با اعتماد به نفس درخواست سفیر عثمانی را برای اعزام گروگان جایگزین به عثمانی به دلیل درگذشت برادرزاده‌اش، رد کرد، با این ادعا که «بزرگان کشور هرگز (بدین امر) راضی نخواهند شد» (بیات، ۱۳۳۸، ص. ۲۶۵).

پیامد وقایع مذکور به تحکیم فرایند سامان سیاسی در نظام صفویه انجامید. شاه‌عباس به لحاظ موقعیت اطمینان بخشی که از تعامل به وجود آمده، کسب کرده بود در جایگاه انحصاری برقراری نظم، دست بازی در اعمال قدرت به دست آورد و هم‌راستا با فرایند سیاسی، تصمیمات و فرمان‌های خود را بدون دغدغه به مرحله اجرا گذاشت. در مقابل نیز ممانعت و مخالفتی از ارکان حکومت به لحاظ اطمینان به وجود آمده، ایجاد نشد.

بدین ترتیب نظام سیاسی صفویه به تحکیم فرایند سیاسی با پرداختن به رفع عوامل ناامنی داخلی روی آورد. گرفتاری‌های ناشی از تخاصم دامنه دار شرق و غرب، فرصت کمتری را به حکومت برای رسیدگی به امور داخلی فراهم آورده بود؛ لذا اوضاع دچار بی‌توجهی و اغتشاش بود.

نظام سیاسی صفویه مرحله بعدی فعالیت‌های خود را صرف پرداختن به سامان‌دهی اوضاع قلمرو کرد. پایان جنگ (۱۰۰۷ق) فرصت حکومت را برای رسیدگی به پیامدهای لشکرکشی‌های مداوم اولویت بخشید. بیشتر مناطق دچار «قحط و غلا» شده بودند (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۱/۲۵۴)؛ برای نمونه، آبادانی کاروان‌سراها و بازار مشهد به واسطه «آمد و شد عساکر» تخریب شده و از

انجام تعیین حدود رسمی مناطق قبایل نشین و تعهد سران به اجرای تصمیمات شورای حکومتی به همراه اقدام برای یکپارچگی قلمرو که با تعیین پایتخت جدید تکمیل شد، اطمینان بخشی گروه‌ها را به دنبال داشت. موضوعی که در وضعیت خطیر جنگی با ازبکان اهمیت خود را نشان داد.

روابط با ازبکان در شرق در پی صلح با عثمانی روز به روز در حال بهبود بود. این موضوع تا حد بسیاری هزینه‌های نظامی حکومت را کاهش داد. رابطه صلح آمیز با ازبکان آرامش اوضاع را در پی داشت؛ اما نگرانی از دشمن شرقی، همواره دغدغه صفویان بود؛ از این رو اخبار اوضاع داخلی ازبکان به واسطه عبور حجاج ماوراءالنهر از قلمرو صفوی، کماکان پیگیری می‌شد (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۵۱۵/۲، ۵۲۹، ۵۴۷).

زمینه حمله به ازبکان به واسطه مهیا شدن آشوب داخلی ازبکان و در پی مرگ عبدالله خان ازبک و پسرش به دست آمد. حکومت صفویان در این برهه با مغتنم شمردن فرصت سیاسی به دست آمده و با اطمینان از مشارکت قبایل برای جنگ، با سرعت، برای تجهیز و تدارک جنگ اقدام کرد و سرنوشتی سیاسی را رقم زد. لشکر صفوی با آمادگی متفاوت در قیاس با دوره‌های پیشین عازم نبرد شرق شد، گزارش جزئیات لشکرکشی همانند تهیه و تدارک «آذوقه چهارساله» و نیز تجهیز سنگین سپاه با «عربانه‌های توپ و تفنگ و ضربه زن که حصر آن مقدور و محاسب اوهام نبود» نشان از افزایش توان صفویان در این برهه تاریخی داشت. آمادگی صفویان در «حرب و قتال» نتیجه داد و در محل «رباط پریان» ازبکان تارومار شدند (۱۰۰۷ق) (سیاقی نظام، ۱۳۹۳، ص. ۹۷، ۱۵۰؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۱۷۳-۱۷۴، ۱۶۳، ۱۶۸؛ اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۵۷۰/۲-۵۷۴).

بسیاری آن‌ها اثری باقی نمانده بود، حتی زیور و زینت‌های آستانه امام هشتم (ع) نیز به «تاراج» رفته بود. علاوه بر آن، در بیشتر بلاد چون شروان و آذربایجان و عراق و خراسان و فارس و کرمان قحطی شده بود و مردم بسیاری از بین رفته بودند (قمی، ۱۳۸۳، ج. ۷۰۱/۲، ۷۰۲، ۷۵۰، ۷۸۹).

رفع خرابی گسترده به دنبال ناامنی مناطق، بدون مشارکت و همراهی حکام ولایات مقدور نبود؛ از این رو اولین فرمان‌ها با هدف سروسامان دادن به امور مالی ولایات به معافیت «وجوهات دیوانی» به عنوان تدبیر مرسوم مملکت‌داری اختصاص پیدا کرد. این فرمان‌ها نقش مهمی در بازگشت ثبات و اطمینان به مناطق را داشت و این معنا را می‌داد که حکومت چشمداشتی به درآمد این مناطق ندارد. فرمانی که در سال ۱۰۰۷ ق دربار اهلالی خراسان صادر شده حاکی از آن است که مبلغ بیست هزار تومان مالیات «چوپان بیگی» به دلیل همراهی و همکاری رعایا و تحمل رنج و تشویش بسیار، بخشوده شده است. همچنین، مردم عراق نیز از مبلغ پانزده هزار تومان از مالیات سرگله عراق معاف شدند و مالیات یک ساله اصفهان معادل بیست هزار تومان از اهلالی گرفته نشد. بخشودگی از مالیات دیوانی به بهانه حلول ماه رمضان و اینکه کل شیعیان به وظایف بندگی خود مشغول باشند، ادعای مذهبی داشت؛ اما تلاشی جدی برای برگرداندن ثبات به قلمرو بود (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۵۸۷/۲؛ ج. ۱۱۰۳/۳).

قحطی بر ناامنی رفت و آمد و افزایش غارت و راهزنی، تأثیر مستقیم داشت. اوضاعی که نه تنها زندگی روزمره را مختل، بلکه مهم‌تر از آن، آسیب جدی به دادوستد مناطق وارد می‌آورد. به استناد گزارش‌ها یاغی‌گری و راهزنی در مناطق کاوه رود و سلطانیه و ابهر در دوازده فرسخی قزوین به از بین رفتن امنیت راه‌های ارتباطی مهم و حیاتی آذربایجان

انجامیده بود (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۷۲). اقدام حکومت علیه راهزنی و یاغی‌گری به عمد خشن و بدون بخشش بود. قواعد حکمرانی، برخورد شدید و بی‌گذشت را با عوامل بی‌نظمی برای بازگشت و برقراری نظم و امنیت، مشروع می‌دانست. در عین حال برخورد سخت و خشونت‌بار حکومت با یاغیان و برهم‌زنندگان نظم متضمن این معنا بود که برخورد و سرکوب خشن به گونه‌ای انحصاری بر عهده حکومت به عنوان حافظ و کارگزار نظم موجود و ممنوعیت مجوز رفتار مشابه برای دیگران بود. این موضوع به تحدید و مهار قدرت منجر و به تسریع سامان سیاسی می‌انجامید.

بر سر نیزه نشانیدن دزدان و یاغیان یا خاک کردن تمامی بدن به جز سر آنان و انداختن نزد سگان یا ریختن سرب داغ به گلوی آنان (فلور، ۱۳۸۲، ص. ۱۷)، و معمول‌تر به تنور انداختن و زنده کباب کردن دزدان (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۱۲۱)، جدای از بی‌رحمی با قصد ایجاد رعب و وحشت ساکنان قلمرو و عبرت‌گیری برای ممانعت از کارهای مشابه انجام می‌گرفت.

اهتمام حکومت به برخورد خشونت‌بار با برهم‌زنندگان نظم موجود، با همکاری سران ولایات ممکن بود. جدا از اقدام‌های مذکور، احکام و فرمان‌های صادره مبنی بر الزام حاکمان مناطق به برقراری امنیت و بازگرداندن اموال ربوده شده تجار، کارایی حکومت را در محافظت و امنیت راه‌ها دوچندان کرد و سبب محفوظ ماندن مال‌التجاره‌ها و اموال تاجران از دستبرد شد. نتیجه‌ای که می‌توان از چنین کارهایی پیش‌بینی کرد، در امان ماندن جان و مال فعالان بازرگانی و تردد تجار ایرانی و غیرایرانی «از اطراف و اکناف عالم» به قلمرو صفویان بود (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۱۱۰۴/۳، ۱۱۰۶).

اتفاق درخور توجه در این مقطع تاریخی، رفت‌وآمد روبه‌افزایش هیئت‌های اروپایی به ایران صفوی با اهداف اغلب سیاسی و تجاری بود که به‌دلیل رهایی از گرفتاری‌های سیاسی با عثمانی، توجه خود را بیشتر به ایران معطوف کرده بودند. امنیت مطلوب برقرارشده در راه و مسیرهای بین‌شهری بی‌تأثیر بر حضور هیئت‌های اروپایی در ایران نبود. گزارش‌هایی از انجام معاهده‌های سیاسی و نظامی زمینی صفویان با اروپا در این مقطع به‌دلیل مشکل بدون راه‌حل بُعد مسافت برای فعالیت‌های نظامی در دست نیست؛ اما در روی دیگر سکه، هیئت‌های اروپایی در مواجهه با تمهیدات مناسب امنیت راه‌های ارتباطی در قلمرو صفویه به تجارت و دادوستد بیشتر با ایران صفوی متمایل شده، به اولویت هیئت‌های اروپایی بدل شدند.

رونق تردد تجار و افزایش درآمد عوارض راهداری در ایران، به هزینه برای سنگ‌فرش کردن مسیرها و پل‌سازی و حتی ساخت کاروان‌سراهای بسیاری انجامید. اوضاعی که به‌شکل فزاینده زمینه گسترش بازرگانی را مهیا کرد (دلا واله، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۴؛ فیگوئروا، ۱۳۶۳، ص. ۱۶۷؛ شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۷۷۶/۲؛ بیات، ۱۳۳۸، ص. ۵۹). تصویر مناسبی که جهانگردان اروپایی از این دوره به دست داده و بارها به امنیت قلمرو و استقبال شاه‌عباس از تجارت با «منت‌های وجد و سرور» یاد کرده‌اند، سهم مهمی در تداوم وضعیت به وجود آمده داشت (شرلی، ۱۳۸۷، ص. ۵۰-۵۴، ۱۹، ۴۸، ۵۹-۶۹).

عایدی نقدی ابریشم در قیاس با مالیات پیش‌بینی‌ناپذیر زراعت و دامداری طی ایام سال، چشمگیر بود و به‌گونه‌ای آشکار فرایند حکمرانی را تحت‌تأثیر قرار می‌داد. اوضاع سیاسی همان‌گونه که توضیح داده خواهد شد با رونق تجارت ابریشم ربط وثیق داشت و توان نظامی حکومت را با اطمینان

قبایل از پشتوانه مالی و دارایی خزانه افزایش داد. فرایند سیاسی با برآوردن هم‌زمان منافع گروه‌های قدرتمند که حاصل آن، بازدهی همگانی داشت، کارایی خود را نشان داد. به اعتبار قواعد وضع‌شده، مناطق فعال در تجارت ابریشم مالیات را به سران ولایت می‌دادند و بازرگانان داخلی و خارجی نیز موظف به خرید ابریشم از شاه و نیز والی مناطق بودند (هرتزیگ، ۱۳۸، ص. ۸۴-۸۵).

فرایند سیاسی این برهه، سازوکاری را رقم زد که تسامح را وارد نظام سیاسی کرد. فرادستان حکومت به‌واسطه اوضاع مطلوب به‌دست‌آمده، مانع و ایرادی در مشارکت ارامنه مسیحی در امر تجارت مسلمانان برای تقویت اوضاع تجاری نمی‌دیدند. سیاستی که علاوه بر رونق‌بخشی به تجارت ابریشم منافع حکومت را استمرار بخشید. تجار ارمنی به‌لحاظ اعتماد و پیوندهای اروپایی خود توانستند در حکم کارگزاران شاه و بزرگان دربار سبب تسهیل ورود نقدینگی به خزانه شده، پشتوانه مالی صفویان را افزایش دهند (دلا واله، ۱۳۹۰، ص. ۴۱؛ تاورنیه، ۱۳۸۹، ص. ۱۸، ۲۶۵).

بدین ترتیب نظام صفویه در پی رفع ناامنی از مناطق قلمرو، توان آن را یافت تا با رونق‌بخشی به تجارت علاوه بر تغییر مناسبات سیاسی، سامان سیاسی دوره را نیز تحکیم بخشد.

تمایل ایجادشده نزد فرادستان برای حفظ وضعیت موجود، به‌دلیل منتفع شدن از امکانات و منابع، به‌طور مشخص عواید تجارت ابریشم را باصرفه‌تر از جنگ و نزاع فی‌مابین نشان می‌داد و همین موضوع باعث فروکش شدن ستیزه‌های داخلی شد و همراهی جناح‌ها و گروه‌ها را با حکومت تقویت کرد و همگرایی و انسجام بیشتر و سامان‌دهی کارها را به دنبال داشت. وضعیت موجود تقویت‌کننده این گمان بود که به هر میزان منابع گوناگون و جدید بیشتری در

اختیار شاه و دربار باشد، منافع فرادستان و ارکان حکومت نیز تأمین خواهد شد؛ ازاین‌رو گسترش اختیارات و نیز نظارت شاه بر تجارت ابریشم به‌لحاظ اعتماد ایجادشده با مخالفتی مواجه نشد.

۳) دوره تثبیت: دو دهه پایانی حکمرانی شاه‌عباس (۱۰۱۸-۱۰۳۸ق)

پیامدهای اقدام داخلی درباره سرکوب یاغیان و راهزنان محلی بیش از انتظار بود؛ چراکه علاوه بر رونق یافتن کاروان‌های دادوستد مناطق مختلف در این برهه، منجر به ورود هیئت‌های تجاری اروپایی به ایران شد. رویدادی که اقتدار نظام صفوی را از حکومتی منطقه‌ای و محدود به حکومتی درخور توجه در معادلات جهان آن روز سهیم کرد و ارتقا بخشید.

تحکیم فرایند حکمرانی پس از دو دهه مداومت پس از روی کار آمدن شاه‌عباس توان آن را یافت تا هدف‌های اولیه نظام سیاسی صفوی را که دغدغه برقراری امنیت و تداوم حکومت بود به‌مرور عملی کند. بهبود اطمینان و اعتماد به‌وجودآمده، میزان عملکرد حکمرانی را به‌واسطه همکاری و تعامل به‌دست‌آمده به‌سمت ثبات و پایداری سوق داد. به هر میزان عملکرد شاه‌عباس به‌عنوان متولی سامان‌دهی امور، کارایی بیشتر پیدا می‌کرد برای انجام مسئولیت نیاز به جذب و به‌کارگیری نیرو برای اجرایی کردن خواست‌های حکومت و تثبیت امنیت ضروری‌تر می‌شد؛ ازاین‌رو اقتضائات پیش‌رو در فعال کردن امکاناتی بود که به اصلاح و تأسیس ابزارها یا نهادهایی بیانجامد که نظام صفویه را به ثبات نزدیک‌تر کند.

حکمرانی شاه‌عباس در این برهه از تاریخ با در اختیار داشتن منابع اقتصادی و تجارت ابریشم و نیز برخورداری از پشتوانه اعتماد و اطمینان فرادستان حکومت، مانعی برای تغییر در شمار و ترکیب نیروهای

اجرایی برای فعالیت‌های مهم سیاسی نمی‌دید. این موضوع از آن‌رو بود که حکمرانی به‌لحاظ دارا بودن جایگاه و نقش کارگزاری و نیز مسئولیت اجرای اراده نظام سیاسی، به‌مرور زمان نیازمند سازوکارهای کارآمدی بود برای تأمین امنیت منابع و نیز نظارت و مهار تمایلات منفعت‌طلبانه پیش‌بینی‌نشده‌ای که توان بر هم زدن نظم سیاسی موجود را داشتند.

کارایی و ثبات نظام با بهره‌برداری از ابزارهای کارآمد، ارتقا فعالیت حکومت و نیز با تأمین نیروهای جدید با هدف استمرار امنیت موجود ربط وثیق داشت. وجود نیروهای نظامی ثابت برای اقدام در مواقع لزوم، ضرورت دوره به شمار می‌رفت. اقدامی که به‌اقتضای وضعیت، پیش از همه رخ داد، تشکیل رسته سپاه تفنگچیان حکومتی بود که به‌نوعی نشان تغییر در معیارها و الگوهای عضویت آنان را در جرگه کارگزاران اجرایی عالی‌رتبه بود. این رسته به تائید منابع، متشکل از «اجامره» و اوباش مناطق و نیز «اویماقات جغتای و عشایر عرب و قبایل عجم از خراسان و آذربایجان و طبرستان» بودند. آنان همگی جزء ملازمان «رکاب اشرف» شدند و در دفاتر به ثبت رسید (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۱۱۰۴/۳، ۱۱۰۶؛ دلا واله، ۱۳۸۴، ص. ۳۱۲).

در عین حال حکمرانی صفوی با الگوبرداری از رقیبش، یعنی امپراتوری عثمانی برای کامیابی خود مشکلی نداشت. الگوبرداری بدین دلیل پدید آمد که فراهم کردن یا ایجاد شرایط لازم و کافی برای جهت دادن به فرایند سیاسی در حال انجام با امکانات موجود حکومت با مانع روبه‌رو نبود؛ لذا الگوبرداری به‌دلیل نتایج موفقیت‌آمیزی که داشت، انجام شد. الگوی کارآمد عثمانی، سپاه غلامان نظامی با نام «ینی چری» و به معنی «سپاه نو» بود که صفویان از آن اقتباس کردند (دلا واله، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۵؛ شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۱۱۸۹/۳،

۱۱۹۵، ۱۱۹۴). در اختیار داشتن نیروی نظامی آماده و در دسترس این امکان را به حکمرانی می‌داد تا در مواقع لزوم و پیش‌بینی نشده به سرعت وارد عمل شده، اوضاع را مهار و مدیریت کنند.

نیروی جدید سی‌هزار نفره مشابه «ینی چری» عثمانی در دهه آخر حکومت شاه‌عباس در سال ۱۰۲۵ق شکل گرفت و همگی جزء «غلامان شاهی» زیر نظر قولرر آغاسی در دفاتر دیوانی به ثبت رسیده بودند (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۱۱۰، ۶۳). نژاد آنان چرکس، گرجی و ارمنی بود که از این تعداد، پانزده‌هزار نفر به «سلک سپاهیان» درآمدند و مابقی بر اساس استعداد و قابلیتشان به «خدمت در خانه شاه» یا دیگر شغل‌ها گماشته شدند (دلا واله، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷). این نیروهای جدید، مورخ تُرک دربار، جنابدی را برانگیخته کرد. وی ضمن شاکی بودن از حضور غلامان تازه گرجی، ارمنی و چرکسی در عرصه‌های مختلف حکومت، با کنایه و طعنه از مهارت نداشتن آنان در نظامی‌گری خرده می‌گیرد (جنابدی، ۱۳۷۸، ص. ۷۱۶).

حساس نشدن قزلباش‌ها در قبال نیروهای تازه‌وارد، دلیل موجه و محکمی داشت. ترکیب پانزده‌هزار نفره نیروهای جدید اعم از تفنگچیان و غلامان شاهی علاوه بر آنکه در عمل و کاردانی نظامی هم‌شان و هم‌سنگ با نیروی یکصد و بیست‌هزار نفره قزلباش نبودند (جنابدی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷۲-۶۷۳)، با معیارهای زمانه به لحاظ تعداد نیز خیلی هم به حساب نمی‌آمدند (دلا واله، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷). شاردن (Chardin) همانند دلا واله (Della Valle) با جزئیات تعداد نظامیان قزلباش را که بیشتر جزء ائتلاف‌کنندگان و از سران حکومت و در ولایات پراکنده بودند با جزئیات و شواهد متقن شرح داده، تأکید می‌کند که سپاهیان قزلباش تا پایان پادشاهی

شاه‌عباس به‌خوبی اداره می‌شدند و تا هنگام درگذشت وی از «مهم‌ترین و ممتازترین طبقات سپاهیان ایران» به شمار می‌رفتند (شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۱۱۹۲/۳، ۱۱۹۷؛ دلا واله، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۸).

به این ترتیب تشکیل سپاه غلامان شاهی، نه با هدف جایگزینی و حذف قزلباشان، بلکه بنا به نیازهای روبه‌رشد حکمرانی صفوی برای ایجاد سازوکارهای مناسب نظارت و ثبات فعالیت‌ها، محسوس بود. وجود سپاهیان ملازم رکاب و در دسترس می‌توانست اقتضائات امنیتی ناشی از وقایع ناگوار و پیش‌بینی نشده را در کوتاه‌ترین زمان ممکن برطرف کند. نیازی که جنگجویان قزلباش به لحاظ ویژگی‌های سنتی و مرسوم که داشتند برای پاسخ‌گویی بدان کارگزاری نشده بودند.

سپاهیان قزلباش از همان ابتدا به عنوان ستون نظامی و جنگی حکومت، پشتیبانی نظام سیاسی صفویان و کارایی حکومت را در اهدافی برآورده می‌کردند که به‌طور بنیادین به ماندگاری و حفظ بقا نظام مرتبط می‌شد. این در حالی بود که فرایند سیاسی حکمرانی در برهه مد نظر به واسطه تحکیم تعامل و همکاری داخلی و رونق فعالیت‌های پرانگیزه حکومت در راستای سوداگری، امکانات و ابزارهای تازه‌ای را برای امنیت‌بخشی سریع به فعالیت‌های پیش رو، نیاز داشت. حضور نیافتن به موقع و در اختیار نبودن تمام وقت نظامیان قزلباش که تنها با فراخوان (یساق) برای نبرد آماده می‌شدند (شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۱۱۹۳/۳)، و در عین حالی که در مناطق مختلف به‌طور پراکنده در قلمرو حضور داشتند، تأخیر و تعلل در گرد آمدن آنان را موجب می‌شد که برای اقدام سریع و به موقع کارایی نداشتند. نمونه‌های گزارش شده درباره بی‌اعتنایی برخی طوایف قزلباش به فرمان یساق در مواقع مختلف را نیز می‌توان به این

تقویت و از سازوبرگ و منابع حکمرانی محافظت کرد. عملکردی که روند تثبیت درآمدهای طولانی‌مدت نظام را محقق و موجب رونق دوره شاه‌عباس شد.

نتیجه‌گیری

رویداد منجر به حکمرانی شاه‌عباس اول متفاوت‌ترین دوره سیاسی حکومت صفویه را رقم زد. این متفاوت بودن که به پایداری این نظام انجامید به وضعیت و زمینه سیاسی دوره و سازوکارهایی برمی‌گشت که بر فرایند حکمرانی کل دوره تأثیر گذاشت.

چگونگی روی کار آمدن شاه‌عباس در اوضاع سیاسی پرمخاطره و آشوبناکی روی داد که بقا و ارتقای حکومت صفوی را با تهدید جدی ازهم‌پاشیدگی مواجه کرده بود. به تخت نشاندن شاه‌عباس ضمن پذیرش سنن سیاسی توسط قبایل و ایلات قدرتمند قزلباش، با نظر به وضعیت سیاسی رخ داده، فرایند توزیع اقتدار را مهیا کرد. به تخت نشاندن شاهی جوان از خاندان صفوی که ولیعهد رسمی نبود، پیامی واضح از توافقی بود که فرادستان در عمل برای حفظ نظام صفوی و بازگشت امنیت پایدار بدان پابندی نشان دادند.

فرایند حکمرانی دوره شاه‌عباس که بر مناسبات سیاسی دوره تسلط داشت، عمدتاً بر مبنای توزیع و مهار قدرت به‌عنوان عامل اختلال نظم سیاسی بنا شده بود. طی فرایند حکمرانی دوره شاه‌عباس، قواعد ناشی از سامان سیاسی تعامل و همکاری دوره را شکل بخشید. تمامی فرادستان از جمله شاه به اصول ترتیبات تعیین شده پایبند و به مراعات آن در تعاملات ملزم بودند. این مسئله علاوه بر صورت‌بندی رویدادها باعث تحکیم و تثبیت اجزا نظام شد و اجرای مناسبات و مجازات شدید و بدون‌گذشت آن را

موضوع اضافه کرد (اسکندر منشی، ۱۳۸۲، ج. ۱۱۰/۳). از سوی دیگر حتی آمادگی طوایف بعداز فراخوان جنگی، چندین روز به طول می‌انجامید و در عین حال طولانی بودن زمان فراهم آوردن ملزومات نظامی، تجهیز و تدارک اردو و نیز هزینه سنگین باروبنه سپاهیان را نیز باید بدان افزود (دلا واله، ۱۳۹۰، ص. ۳۶۸). عمده این مسائل، واکنش سریع نظامیان قزلباش را در هنگام وضعیت اضطراری تحت‌تأثیر قرار می‌داد و مانع اقدام سریع و به‌موقع حکومت در محافظت و برخورد با عوامل ناامنی، غارت و یورش به مناطق و کاروان‌ها و هیئت‌های تجاری و مال‌التجاره‌ها می‌شد.

جدا از این عوامل، نکته‌سنجی و تحلیل سیاسی ظریف شاردن نیز معتبر بود. وی با بررسی نیروهای جدید و کارگزاران جنگجوی قزلباش، با ژرف‌نگری تأکید می‌کند که «غلامان شاهی» که ستون فقرات سپاه جدید را تشکیل می‌دادند، به دلیل نداشتن شناخت نسبت به یکدیگر و داشتن منافع متفاوت و گاه متضاد، هیچ‌گاه نمی‌توانستند اتحادی علیه قزلباشان تشکیل دهند و تلاش آنان فقط محدود به فعالیت‌های داخلی شد؛ لذا تهدیدی برای دیگران و قزلباشان به شمار نمی‌رفتند (شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۱۱۹۴/۳).

با چنین وضعیتی تأسیس سپاهیان تازه می‌توانست عملکرد مؤثر حکومت را در کنترل و نظارت دائم بر امنیت موجود افزایش داده، منافع به‌دست‌آمده را برای فرادستان تضمین کند؛ ازاین‌رو تشکیل سپاه جدید علاوه بر اینکه تهدیدی بر موجودیت نیروهای قزلباش محسوب نشد؛ بلکه به‌واسطه اعتماد عمومی باعث نظارت و محافظت از امکانات موجود و تسهیل مبادلات تجاری حکومت و امنیت منابع به‌دست‌آمده نیز شد.

فرایند حکمرانی، ثبات داخلی به‌وجودآمده را

ضمانت می‌کرد.

پایداری حکومت شاه‌عباس به‌گونه‌ای غیرشخصی و از طریق تعامل و مشارکت امور فراهم آمد. دوام حکمرانی شاه‌عباس بدون پشتوانه، مشارکت و تعامل با نیروهای قزلباش در ذهن نمی‌گنجید. فرایند وقایع و رویدادهای حکمرانی این دوره، نظرگاه‌های مبتنی بر تلاش شاه‌عباس برای حذف و جایگزینی نیروهای قزلباش را بی‌اعتبار کرد. پایداری و رونق دوره، حاصل توافق و همگرایی ایجادشده‌ای بود که با پایبندی به اصول توافقی و مناسبات شکل‌گرفته در میان گروه‌های ائتلاف پدید آمد و چگونگی و زمینه رونق را فراهم ساخت. این موضوع با تعامل سازنده‌ای به دست آمد که با مشارکت قبایل و ائتلاف با آنان مقدور می‌شد. تخصیص سود تجارت ابریشم به ولایات در ازاء تأمین امنیت منطقه انجام گرفت که به امنیت کل قلمرو انجامید. تشکیل و برقراری سپاه جدید غلامان که بر اساس مستندات وظیفه نگه‌داری و پاسداری از سازوکارهای امنیتی تجارت را بر عهده داشتند، همگی منجر به اطمینان‌بخشی فراگیر و تعامل این دوره شد.

رویدادهای این دوره گواه تثبیت قواعدی بود که بر اساس آن سازوکارهای انجام‌شده به عامل اطمینان‌بخش، اعتماد و همگرایی میان سران حکومت تبدیل شد و منافع آنان را در تعامل و تداوم وضع موجود فراهم کرد؛ ازاین‌رو تنش‌ها و درگیری داخلی کاهش و به نفع ثبات و امنیت کنار رفت؛ انسجامی که زمینه رونق را پدید آورد و دوره شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ق) را متمایز و در تاریخ صفویان ماندگار گردانید.

منابع

آقاجری، هاشم (۱۳۸۹). *مقدمه‌ای بر مناسبات دین و*

دولت در ایران عصر صفوی. طرح نو.

اسکندر منشی (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (ایرج افشار، مصحح؛ ج. ۱). امیرکبیر.

اسکندر منشی (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (ایرج افشار، مصحح؛ ج. ۲). امیرکبیر.

اسکندر منشی (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (ایرج افشار، مصحح؛ ج. ۳). امیرکبیر.

افوشته‌ای نظنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳). *نقاوة الاثار* (احسان اشراقی، مصحح). علمی و فرهنگی.

اولثاریوس، آدام (۱۳۶۳). *سفرنامه اولثاریوس* (احمد بهپور، مترجم). ابتکار.

بدلیسی، شرف خان (۱۳۷۸). *شرفنامه* (ولادیمیر ولیامینوف، مصحح؛ ج. ۱-۲). اساطیر.

بنانی، امین، دران، دارلی، دوبروین، سیوری، لکه‌هات، نیومن، اندرو، و ولش، کری (۱۳۸۰). *صفویان* (یعقوب آژند، مترجم). مولی.

بیات، اروج بیگ (۱۳۳۸). *دون ژوئن ایرانی* (مسعود رجب‌نیا، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۹). *سفرنامه تاورنیه* (حمید ارباب شیرانی، مترجم). نیلوفر.

جناب‌دی، میرزا بیگ (۱۳۷۸). *روضه الصفویه* (غلامرضا طباطبایی مجد، مصحح). بنیاد موقوفات افشار.

دلا واله، پیترو (۱۳۸۱). *سفرنامه* (شعاع‌الدین شفا، مترجم). علمی و فرهنگی.

روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷). *احسن التواریخ* (عبدالحسین نوایی، مصحح). بابک.

رویمر، هانس روبرت (۱۳۸۰). *ایران در راه عصر جدید* (آذر آهنچی، مترجم). دانشگاه تهران.

سیاکی نظام شیرازی، نظام‌الدین علی (۱۳۹۳). *فتوحات همایونی* (حسن زندیه، مصحح).

- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سیوری، راجر (۱۳۸۰). در باب صفویان (رمضان علی روح‌الهی، مترجم). مرکز.
- سیوری، راجر (۱۳۹۱). *ایران عصر صفوی* (کامبیز عزیزی، مترجم). مرکز.
- شاردن، ژان (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن* (اقبال یغمائی، مترجم؛ ج. ۱-۵). توس.
- شرلی، آنتونی (۱۳۸۷). *سفرنامه برادران شرلی* (علی دهباشی، مترجم). نگاه.
- فلور، ویلم (۱۳۸۲). گزارشی به زبان هلندی درباره ایران عصر صفوی. *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، (۶۸-۶۹)، ۱۹-۱۴. <http://noo.rs/K7Gpp>
- فومنی، عبدالفتاح (۱۳۴۹). *تاریخ گیلان* (منوچهر ستوده، مترجم). بنیاد فرهنگ ایران.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا (۱۳۶۳). *سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا* (غلامرضا سمیعی، مترجم). نشر نو.
- قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین (۱۳۸۳). *خلاصه التواریخ* (احسان اشراقی، مترجم؛ ج. ۱-۲). دانشگاه تهران.
- منجم یزدی، ملا جلال‌الدین (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی (روزنامه‌ی ملا جلال)* (سیف‌الله وحیدنیا، Chardin, J. (1993). *Chardin's Travels* (I. Yaghmaei, Trans.; Vol. 1-5). Toos. [In Persian]
- Figueroa, D. (2004). *The Travelogue of Don Garcia de Silva Figueroa*. (G. Samiei, Trans.). Now Publication. [In Persian]
- Flor, W. (2003). A Report in Dutch on Iran in the Safavid Era. *History and Geography Month*, (68/69). 14-19. <http://noo.rs/K7Gpp> [In Persian]
- Foumani, A. (1960). *History of Gilan* (M. Sotoudeh, Trans.). Iranian Culture Foundation. [In Persian]
- Janabadi, M. (2008). *Rozatol-safaviye* (G. Tabatabaei Majd, Trans.). Mogofe Afshar. [In Persian]
- Hertzik, E. (2002). Iranian Raw Silk Trade and
- مصیح). وحید.
- میچل، کالین (۱۳۹۷). *سیاست‌ورزی در ایران عصر صفوی* (حسن افشار، مترجم). فرهنگ جاوید.
- نوزاد، فریدون (۱۳۷۳). *نامه‌های خان احمد گیلانی*. بنیاد موقوفات افشار.
- نویدی، داریوش (۱۳۸۶). *تغییرات اجتماعی-اقتصادی در ایران عصر صفوی* (هاشم آقاجری، مترجم). نشر نی.
- نیومن، اندرو جی (۱۳۹۳). *ایران صفوی* (عیسی عبدی، مترجم). پارسه.
- واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۷۲). *خلد برین* (میر هاشم محدث، مصحح). بنیاد موقوفات افشار.
- وحید قزوینی، میرزا محمد طاهر (۱۳۸۳). *تاریخ جهان آرای عباسی* (سعید میرمحمدصادق، مصحح). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هرتزیک، ادموند (۱۳۸۱). *تجارت ابریشم خام ایران و کارگاه‌های اروپا در قرون هفدهم و هیجدهم* (روبرت بگلریان، مترجم). دو ماهنامه پیمان، (۲۲)، ۹۳-۷۷. <https://B2n.ir/pw6600>
- هیتس، والتر (۱۳۷۷). *تشکیل دولت ملی در ایران* (کیکاووس جهان‌داری، مترجم). خوارزمی.

References

- Aghajari, H. (2009). *An Introduction to the Relations between Religion and State in Safavid Iran*. Tarh-e-No. [In Persian]
- Afushte-e-Natanzi, M. H. (1994). *Negavat o alathar* (E. Eshraqi, Ed.). Elmi Farhangi. [In Persian]
- Badlisi, Sharaf Khan (1999). *Sharafnameh* (V. Valiaminov, Ed.; Vol. 1-2). Asatir. [In Persian]
- Banani, A., Dran, Darley, Dubruin, Sewry, Luckhart, Newman, Andrew, & Welsh, Cree (2001). *Safavids* (Y. Ajhand, Trans.). Molla. [In Persian]
- Bayat, O. (2006). *Don June Iranian* (M. Rajabnia, Trans.). Tarjome va Nashr Ketab. [In Persian]

- European Workshops in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (R. Beglarian, Trans.). *Peyman*, (22), 77-93. <https://B2n.ir/pw6600> [In Persian]
- Hintz, W. (1998). *The Formation of a National State in Iran* (K. Jahandari, Trans.). Kharazmi. [In Persian]
- Iskander Monshi. (2003). *AlamAray Abasi* (I. Afshar, Ed.; Vol. 1). Amirkabir. [In Persian]
- Iskander Monshi. (2003). *AlamAray Abasi* (I. Afshar, Ed.; Vol. 2). Amirkabir. [In Persian]
- Iskander Monshi. (2003). *AlamAray Abasi* (I. Afshar, Ed.; Vol. 3). Amirkabir. [In Persian]
- Mitchell, C. (2018). *Politics in Safavid Iran* (H. Afshar, Trans.). Farhang Javid. [In Persian]
- Monjem Yazdi, M. (1936). *Tarikh Abasi (Roznameh Mollahjalal)* (S. Vahidnia, Ed.). Vahid. [In Persian]
- Navidi, D. (2007). *Socio-Economic Changes in Safavid Iran* (H. Aghajari, Trans.). Ney Publication. [In Persian]
- Newman, A. J. (2014). *Safavid Iran* (I. Abdi, Trans.). Parse. [In Persian]
- Nozad, F. (1994). *Letters of Khan Ahmad Gilani*. Afshar Endowments Foundation. [In Persian]
- Olearius, A. (1994). *Travels of Olearius* (A. Behpour, Trans.). Ebtakar. [In Persian]
- Rumlo, H. B. (1978). *Ahsan Al-Tawarikh* (A. Navaei, Ed.). Babak. [In Persian]
- Roemer, H. R. (1980). *Iran on the Road to a New Age* (A. Ahanchi, Trans.). Daneshgah Tehran. [In Persian]
- Siyaghi Nizam Shirazi, N. A. (1993). *Futohat Homayuni* (H. Zandiyeh, Ed.). Hoze va Daneshgah. [In Persian]
- Savory, R. (2012). *Iran in the Safavid Era*. (K. Azizi, Trans.). Markaz. [In Persian]
- Savory, R. (2001). *On the Safavids* (R. A. Ruholahi, Trans.). Markaz. [In Persian]
- Shirley, A. (2008). *The Travelogue of the Shirley Brothers*. (A. Dehbashi, Trans.). Negah. [In Persian]
- Tavernier, J. B. (2010). *Tavernier's Travelogue* (H. Arbab Shirani, Trans.). Niloufar. [In Persian]
- Qomi, A. (2004). *Kholasatol-Tavarikh* (E. Eshraqi, Ed.; Vol. 1-2). Daneshgah Tehran. [In Persian]
- Vale Isfahani, M. (1993). *Khold Berin* (M. H. Mohaddas, Ed.). Mogofe Afshar. [In Persian]
- Vahid Qazvini, M. (2004). *Tarikh Jahan-Aray Abasi* (S. MirMohammadSadeq, Ed.). Pejoheshgah Olom Ensani va Motaleat Farhangi. [In Persian]